

4,  
ВИДАННЄ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

---

ПРОФ. ВОЛОДИМИР АНТОНОВИЧ:

# ХМЕЛЬНИЧЧИНА В ПОВІСТІ Г. СЕНКЕВИЧА.



Ціна 40 сот.

ВІДЕНЬ, 1917.

НАКЛАДОМ СОЮЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ.

З друкарні Адольфа Гольцгаузена у Відні.

З приводу смерти Генрика Свєкєвича польська прєса вдарила зідно в один тон. „Ся нічим ненарушена віра в необхідність воскресити історичну Польщу, яку Свєкєвич умів перелити в мілїони своїх читачів, була підставою і пружиною його творчости, його головним вітхненнєм — вванелїєм його життя“, читавмо в краківськїм „Czas-i“ (ч. 582).

„Свєкєвич належав до ряду тих письменників, що найглибше розуміли й найширше брали історичну місію Польці; бо й не надурно акція найкращих його повістей відбуваєть ся в цілости або в головних епізодах на східних окраїнах Річи посполитої. Не зважаючи на невблагану російську цензуру, вмів автор трилогїї пригладати народови, в яку сторону повинен бути звернений його бойовий фронт і яких меж треба стерегти найчуйнїйше“. Янайлонська Польща була його ідеалом.

Трилогію, в першій мірі першу її часть — повість „Огніет і тієсзет“, величав „революційним явищем у літературі“ орган краківських демократів „Nowa Reforma“ (ч. 580).  
I т. д. і т. д.

Одним словом уся польська прєса пригладала нам у своїх задках і некрольогах Свєкєвича, яким уособленнєм напору Польків на Схід був покійник і як вірно вловив він думки польської суспільности не тільки про історичні, але й про будучі польсько-українські відносини. І тому ми подаємо в перекладї на нашу мову оцінку повісти Свєкєвича „Огніет і тієсзет“ п. з. „Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі“, надруковану нашим знаменитим істориком, профєсором Володимиром Антоновичем іще в 1885 р. в „Кїєвск-ій Старин-ї“ (V, стор. 44—78), а в перекладї д. Володимира Гнатюка видану у Львові 1904 р. в „Лїтературно-Науковій Бібліотецї“ (ч. 86) Видавничої Спїлки. Робимо се тим бїльше тому, що виводи проф. В. Антоновича відносять ся і до неодоного польського памфлетиста на Українцїв, от хочби „члена чотирьох Академїй Наук“ — Станислава Смольки (Die reussische Welt).

## Польсько-українські відносини XVII ст. в сучасній польській призмі.

Відомий польський белетрист, д. Генрик Сенкевич, видав минулого року чотиритомову історичну повість „Огнем і мечем“, до якої сюжет узятий з української історії. Повість д. Сенкевича, переплітаючи ся романічними епізодами, що становлять приналежність артистичної творчості, представляє історичний малюнок боротьби Хмельницького з Поляками від весни 1648 р. до заключення зборівського договору, себто до кінця серпня 1649 р. Автор вистудіював описувану епоху доволі докладно; більших фактичних помилок і недокладностей в нього нема й з того боку повинна йому критика віддати повну справедливність. Та трохи пнакше мусимо ми віднести ся до того боку твору д. Сенкевича, де він стараєть ся освітити побутові риси, як польської, так і української суспільности в XVII століттю, і то тим більше, що автор не обмежуєть ся щодо того об'єктивним представленням минувшини, але висловляє безперестанно й свої суб'єктивні гадки — ідеалізує одні принципи, ганить інші, накладає зовсім самовільно темні барви на одні особи, змагання й суспільні групи й незмірно ніжно, а деколи й крайно пристрасно освічує інші. Ми не приписували-б усьому тому особливого значіння, колиб твір д. Сенкевича представляв лише звичайний белетристичний твір одної з сусідніх літератур; та повість д. Сенкевича відповідно до прийяття її польською суспільністю й до вражіння, яке вона викликала на сю суспільність, являєть ся без сумніву висловом сучасного стану історичного самонізнання польської інтелігенції, останнім словом її патріотичних, національних і суспільних поглядів, тим цїкавійшим для нас, що наслідком вибраного сюжету висловлено сї погляди переважно на підставі польсько-українських відносин у XVII століттю.

Дійсно ніодин твір польської літератури в XIX століттю не зазнав такого спочуття з боку публіки й не викликав стільки широких і одностушних овацій, як повість д. Сенкевича; ні

до одного твору, як не написано-б його талановито й артистично, не віднесла ся польська публіка з таким запалом і не признала в ній такого суцільного втілення своїх задушевних переконань. Ледви появили ся перші розділи „Огнем і мечем“ у фейлетоні варшавської газети „Słowo“, їх проголошено і в пресі і в публічній opinii небувалим геніяльним твором: імена ліпших польських поетів: Міцкевича, Красінського, Словацького, Поля, поблідли при блиску нового світла й усунули ся тихо на другий план. Запал і похвали, з властивим польській народности сангвінічним поривом, дійшли до гіперболічних розмірів; професор історії польської літератури в краківському університеті, граф Тарновський, присвятив повісти д. Сенкевича ряд публічних лекцій, в яких заявив, що розбираний твір перевищує артистичними прикметами всі твори Шекспіра, Мільтона, Данте, Таса, Гете і ин. узятих разом; публіка, що слухала лектора, засинала оплесками сю Гасконаду, а аристократичні краківські сфери почали зараз ілюструвати геніяльний твір, представляючи в живих образах ефектніші сцени повісти; мода на живі образи епізодів роману „Огнем і мечем“ розширила ся швидко на інші міста й села, заселені Поляками, й стала улюбленою забавою польської інтелігенції; опісля подавано ті образи в ілюстрованих журналах і т. д. Кілька польських газет і журналів, що представляли тверезійший і поступовійший напрям у своїй пресі: „Ateneum“, „Kraj“, „Prawda“, „Przegląd Tygodniowy“ пробували віднести ся критично до гіпнотизму, викликаного д. Сенкевичом, і удержати opiniiю своєї суспільности в природнійших межах; не відмовляючи таланту д. Сенкевичови, вони вказували з одного боку на те, що пересадні похвали можуть послужити в очах об'єктивних читачів тільки сюжетом до дуже комічних висновків або зродити підозріння, що вони походять лише зі спекулятивної книгарської реклами; вони натякали, правда, легко й на те, що коли зближення з чужосторонніми літературними творами необхідні, то „Огнем і мечем“ далеко більше нагадує „Трьох мушкетерів“ Діма — батька ніж Шекспіра, Гете або Тасса. З другого боку вказували ті органи польської преси — зрештою дуже здержливо й об'єктивно — на те, що публіцистичні й історичні переконання, переведжені д. Сенкевичом в його повісти, змагають до того, щоб воскресити суспільні ідеали XVII століття, шкідливі для народнього самопізнання вже тоді, а зовсім застарілі й немислимі тепер; що погляд автора на міжнародні відносини й несправедливий і шкідливий для польської суспільности тому, що він розогноє міжнародню ворожнечу, яка почала потрохи забувати ся під впли-

вом сучасної нам культури; що пристрасність у тім напрямі перечить також почуттю людської справедливості й тверезим здоровим зміслам, із перевагою яких звязані й фактичні інтереси польської суспільности і т. д. Одначе сї гадки полишилися голосом проповідника в пустині й величезна більшість польської інтелігентної суспільности стала по стороні традиційних ідеалів, ілюстрованих д. Сенкевичом.

Зібравши розкинені в повісти думки, висловлювані то введеними особами, то дуже часто особисто автором, і доповнивши їх мальовничими представленнями всіх верств суспільства, описуваного в повісті, ми постарасемо ся представити основні публіцистичні змагання автора, якими він і підкупив на свою користь безмежну симпатію польської публіки далеко більше ніж артистичними прикметами свого твору, опісля оцінимо ступінь правдивості чи неправдивості тих ідей у відношенню до історичної правди та вкажемо на деякі манери артистичної творчости автора виключно лише з точки погляду їх історичної й етнографічної правдивості.

Історично-філософічний погляд д. Сенкевича на описувану ним епоху зводить ся до отсих думок. В половині XVII століття представляла Польща могутню державу, оперту на численну, вповні свідому, повну енергії й горожанських чеснот, шляхетську верству; суспільна перевага шляхти в державі була признакою вищої культури, на рівні якої стояла тоді Польща. Ся держава мала за задачу велику культурну місію; вона була покликана цивілізувати, себто перетворювати на свій лад широкі українські землі, що входили в межі Польщі. Сю місію сповняла вона дуже енергично й пляново, але найшла на неждану перешкоду — на вроджену дикість і непридатність для культури українського племена, яке було з природи нездатне присвоїти собі яку небудь культуру й цивілізацію; всі проби Поляків вкорінити культурні ідеї розпалювали в українськім племені лише ненависть і дикі пориви, прояви сього незрозумілого для Поляків настрою, який шляхтичі XVII століття називали дуже влучно „хлопською *innata malitia*“. В боротьбі з сею вродженою дикістю польська шляхта надармо винищувала свої шляхотні геройські прикмети, вона не могла покнати ворожої стихійної сили. Зрештою деякі помилки добачуєть ся і в поступуванню польської держави; найважнійша з них ся, що серед урядових польських сфер існувала впливова партія, яка відносила ся надто гуманно до ворожого елемента, пропонувала робити Українцям деякі уступки, примушувала здержувати ся від дуже крутих доріг, ба навіть патякала декоди на

якісь приватні надужиття, що буцім-то давали причину до козацьких повстань. Ся партія ослабила енергічні заходи, які задумували здійснити ліпші представники тодішньої Польщі, що уважали необхідною річю затопити козацький бунт у цілім морі крові, хоча прийшло ся-б з тої причини вирізати поголовно все українське населення краю. По думці д. Ссикевича гідність польської держави вимагала не лише карати смертю всіх учасників повстання, але й стосувати до них найможливіші кари, доки вони не покорають ся і не стануть таким чином достойними покошувати плодів шляхетської культури, яка по розправі готова була облагодіяти непокірних, але розкаяних — ополаченням, сзуїтською школою й передовсім панциною. Козаки яко представники українського населення не лише не вміли зрозуміти тих вищих культурних змагань шляхти, але наслідком своєї дикости та вродженої злости сумнівали ся про придатність для свого народу сеї держави, яка навязувала їм свої суспільні, незовсім вигідні побутові форми, та зважили ся по довгих безужиточних просьбах і заявах хонити ся бунту. Яко бунтівники вони очевидно засудили себе на кару й винищення, яким на нещастє Поляки не вміли покористувати ся з потрібною енергією. й тому нанесли діткливий удар своїй державі. Думаємо, що сеї виклад гадок д. Ссикевича ні трохи нами не переборщений і постарасмо ся умотивувати наше резюме при подрібнім розгляді окремих думок автора.

В думках д. Ссикевича с очевидно й дещо справедливости й деякі признаки розвиненого останніми часами в польській суспільности прогресу, та ми гадаємо, що думки такого роду висловлені за пристрасно й доведені наслідком того до абсурду. Такою думкою уважаємо ми велику побожність, висловлювану д. Ссикевичом перед державною ідеєю. Очевидно, держава представляє одну з вищих форм людського устрою й ідея держави тим дорожша для кожної розвиненої людини, чим більше свідомо відносить ся вона до сеї ідеї: ми привикли бачити в сучасних нам європейських державах устрої, що запевнюють і матеріяльну безпечність і добробит громад і вдоволяють їх вищим моральним потребам: свободі совісти, можливости умового розвитку й ин. Ми привикли дивити ся на державну власть яко на вислів можливої в даній суспільности суми справедливости й безпристрасности у відношенню до всіх своїх підданих, без ріжниць їх суспільного угруповання, національного типу, особистого положення в суспільности й через те уважаємо ідею держави рівно дорогою для всіх осіб, що входять в її склад. Д. Ссикевич дивить ся на справу грожи инакше. На його думку Поль-

ща XVII ст. представляла взірцеву державу тому, що відкидала ліпші сторони державної діяльності, тому, що не признавала рівноправности своїх горожан і сповняла свою „місію“, неможливу з огляду на антропологічні закони природи — перероблення одного народнього типу на другий, і несправедливу під суспільним оглядом — абсолютне підданне цілого народу упривилеєваній класі. Зустрівши національний і суспільний опір, польська держава не обов'язана була по думці д. Сенкевича признати й справити мильний напрям своєї внутрішньої політики, навпаки, ідея держави вимагала іншого постукування, яке автор може надто проречисто висловлює, реактуючи гадки, слова й діла найталановитшого — по його думці — державного мужа того часу, князя Яреми Вишневецкого: князь Вишневецкий відчував обов'язок „карати без міри й милосердя“, він думав, що „гідність Речі посполитої“ накладає на нього обов'язок нищити козаків і мужиків (хлопів) до коріння (со до nogi — улюблений вираз автора), саджати на коли й рубати голови козацьким послам; він присягає, „що потопить у крові мужицькі бунти“; роздумуючи в рішучу хвилю про свою роль керманіча державних змагань Польщі, він так зрисовує свою діяльність: „розтоптати Запороже, пролити океан крові, зломити, знищити, роздавити, а потому лише відмінити надужиття“, „пожертвувати бунт і згодувати ся його тлом“, перед ним мріє поле, на яким лежать „сотки тисяч трупів“ і т. д. Читаючи всі ці пристрасні канібальські виклики, освічений читач наших часів поневільно попадає в здивування, яким чином зародили ся в голові письменника XIX ст. ці криваві пориви, відповідніші прибічникам Нерона або помічникам Чингізхана ніж мислителів або артистови наших часів: міжтим усі ті криваві бажання являють ся в повісті не яко вислід об'єктивного відтворення настрою епохи, але яко продукт політичних поглядів самого автора. Князь Вишневецкий представлений ідеалом державної мудрости, горожанських чеснот і поборником правди та справедливости; автор так захоплюєть ся своїм героси, що доходить у відзивах про нього до богохульства, а всякий неухважливий відзив про Вишневецкого називає богохульством (błuznierstwo): він обдаровує князя якоюсь надприродною силою, даною йому згори, наслідком якої цілі тисячі козаків і населення цілих округів утікають на саму згадку імени „Яреми“, огорнені панічним страхом. У часі штурму козаків у Збаражі з'являєть ся на валах твердині посеред знамен і смолоскипів князь Вишневецкий, а козаки дріжать і випускають оружє, зобачивши його; може ми й помиляєм ся, але нам здаєть ся, що барви для сього

ефектного образка позичені д. Сенкевичом із VI книги „Утраченого раю“ Мільтона... Ось до яких гераклевих стовпів догворюєть ся автор, виходячи від зовсім справедливої думки — пошани для держави й установленого ладу. Переборщуваннє в розвитку сеї думки й недокладне розуміннє автором і суспільністю, що спочуває його творови, значіння державної ідеї, можемо ми пояснити собі лиш одним мотивом, який свідчить про поворот до ліншого в переконаннях польської інтелігенції. Польська суспільність протестувала безнастанно від кінця XVIII ст. проти тих державних організмів, серед яких розмістила її історична доля, і словом і 4—5 раз у протягу століття ділом: вкінці вона переконала ся мабуть про безосновність і незаконність своїх протестів, у переконаннях зайшов малий поворот і ненависна до сеї пори думка про святість державних улаждень і про переступність усякого бунту зайняла почесне місце в крузі суспільних принципів польської суспільности й вияляла ся може в надто різких і необдуманих рисах під пером улюбленого белетриста. Щож, і слава Богу, лише на перших часах неофіти зайшли трошки за далеко й попали в другу скрапінність, — прийдеть ся лише сказати „trop de zele“.

Та коли в розвитку державної думки в автора „Огнем і мечем“ ми готові признати при всій пересаді в подробицях вірну вихідну точку, то друга основна гадка автора, — що Польща в XVII ст. була символом цивілізації, а Україна представницю дикости, — видасть ся нам зовсім неправдивою і в основі і в розвитку. Очевидно обидві народности укладали ся силою і природних етнографічних окремішностей і історичного виховання в різні типи культури, дуже часто неподібні до себе, а навіть супротивлежні; можливо, що в дану історичну хвилю частина цивілізації була дещо вища по одній ніж по другій стороні, але все се не дає права твердити, що боротьбу, яка вибухла в XVII столітті, характеризує виключно культуртрегерство з одного й абсолютна дикість з другого боку. Тут не місце викладати історію паралельного розвитку української й польської культури, — се завдання широких історичних праць і дослідів. Ми задержимо ся лише на хвилі, змальованій д. Сенкевичом, і піддамо короткій аналізі наводжені ним самим дані.

Колиб д. Сенкевич прикладав одну мірку до описуваних ним подій і осіб, то навіть із незвичайно пристрасно зібраних ним фактів він переконав ся-б, що ні особливої дикости з одного боку, ні особливої освіти й цивілізації з другого не видко в тих фактах; ще трудніше зауважати їх, коли усунеть ся всі довідльні характеристики й суб'єктивні розумування, які походять



не з фактів, але виключно з особистого погляду автора, й про-  
вірити змальовані ним події свідцтвом сучасних джерел. Зва-  
блений стимулами артистичної творчості, д. Сенкевич не заува-  
жив суперечности між своїми думками й описуваними самим  
собою сценами, а за те він широко покористував ся своїм пра-  
вом артиста для того, щоб епітетами, голословними твердження-  
ми, апріористичними здогадами наложити тіні й пролити світло  
в бажанім собі, хоч і історично неправдивім зміслі. Раз умо-  
вивши в себе, що українські козаки й мужики дикуни, він при  
кождій нагоді піддержує сю гадку всеможливими стилістични-  
ми способами, деколи навіть такими, що виходять поза межі лі-  
тературної приличности. Козаки в його творі не говорять, не  
кричать, не співають, але все верещать, ревуть, ричать і виють.  
Коли зайде мова про нешляхетське населення України, воно все  
згадуєть ся з епітетами: „хлопство дике й розгнуздане“, „на-  
род дикий, гайдамацький“, „гайдамацьке гультайство“, „народ  
дикий з природи“, „народ дикий, що змагає і до дикої свобо-  
ди“, „дич, зірвана з ланцюга“, „голода, що жажде крови й убій-  
ства“. Коли при описі битви йому треба сказати, що шляхтич  
ударив козака, він висловляєть ся так: „луснув ватажка ша-  
блею в морду“ і т. д. Таких стилістичних квіток можна набра-  
ти в повісті цілі маси, але ми обмежимо ся кількома наведе-  
ними прикладами тому, щоб показати, якими способами кори-  
стуєть ся автор у ціли, щоб підготувити читача до прийняття  
його думки про дикість народу; потім ідуть уже малюнки й ро-  
зумування, що розвивають сю гадку.

Очевидно козаки й мужики по думці д. Сенкевича позба-  
влені всякого інстинкту освіти й тіни всякого суспільного пе-  
реконання, вони змагають лише до „дикої свободи й несвідомо  
нищать плоди вікової праці шляхтичів“; „дикий народ, пере-  
мінений шляхтячами з опришків на рільників, чув тягар від  
існування права, строгости управи й існування порядку“, на-  
слідком того він мрів про такий ненормальний устрій, при яким  
„уся земля належала-б не до князів і папів, але до вільних  
хліборобів-козаків“. Релігійних мотивів у козацьких повстаннях  
не було; Хмельницький лише штучно прикрив гайдамацькі ін-  
стинкти удаваням заступством за віру й постарав ся розпалити  
релігійний фанатизм, а до тої пори Запорожці грабували право-  
славні церкви й торгували награбленими церковними предмета-  
ми на базарі в Січі; „все те, що оповідають про релігійний  
настрій Запорожців, видумка“. Запорожці — се збіговище лю-  
дей, „окритих лахами, півголих, півдяких, окурених димом,  
чорних, вимазаних болотом і кровю, що слезила з ран і т. д.“

В Січи, збираючи ся на раду, вони викочували бочки горілки й радили з бідою лиш тому, що осаули вводили деякий порядок ударами палиць, розділюваними дуже щедро, й пістолетними вистрілами, підозрілих товаришів вони карали на раді, роздираючи їх на часті і т. д.

З наведених цитатів легко переконатися не лише про тенденційність д. Сенкевича, але й про вмисне перекручування суспільних і історичних фактів. По його думці населення України займало ся перед появою шляхти виключно розбоєм і не думало про хліборобство, хоча й бажало, щоб земля належала до хліборобів. Не зважаючи на суперечність сього речення, ми бачимо в ній очевидну історичну неправду. Всі історичні свідчення від часів Геродота до кінця XVI століття, коли польська шляхта зявила ся на Україні, вказують на зайняття хліборобством яко на головний промисл жителів того краю. Згадаймо напр. про хліборобські знаряди й зерна хліба, знаходжені в могилах поганської епохи в землі Сіверян або Деревлян; згадаймо про характеристику смерда та його зайнять, записану літописю зі слів Володимира Мономаха під 1103 р.; згадаймо про цілі округи, що обовязували ся давати Монголам данину пшеницею в XIII столітті, транспорту хліба, якими українська земля забезпечувала Царгород у XV столітті за посередництвом хаджибейської пристані (нинішня Одеса), численні згадки про хліборобство, зятягнені в люстрації окраїнних замків у половині XVI століття, себто перед люблинською унією, і переконнаємо ся, що балаканне д. Сенкевича про неіснування хліборобства й розбіяництво населення не що инше, як його тенденційна видумка. Недостача релігійних мотивів у козацьких повстаннях до Хмельницького так само історичний фальш; можна-б тут навести до 20 документів: просьб, подаваних козаками до соймів і королів, проектів договорних умов і т. ин.. в яких „войсько запорозьке“, представляючи свої бажання, кладе на першій місці параграфу про свободу православної церкви й про віротерпимість. Доволі, думаємо, вказати на те, що Запороже видвигнуло на 30 літ перед Хмельницьким Сагайдачного, який приверненням православної єрархії усунув надовго ворожий для населення напір уніятської інтриги, щоб переконатися, що релігійні мотиви проникли глибоко в свідомість низового брацтва й зовсім не належать до сфери „видумок“. — Ми не знаємо, звідки взяв автор риси відразливого вигляду Запорожців, але ми переконані, що ради не відбували ся у формі пияних оргій і що на них нікого не рвали на часті і т. д. Подібних подробиць нема в авторів, цитованих д. Сенкевичом (Лясоти, Бопля-

на). й вони очевидно становлять власність йогож таки фантазії, настроєної на надто тенденційний лад.

Не дїше від Запорожя представлена в д. Сенкевича й решта населення України. Автор пробує описати склад того населення й ми не знаємо, чому більше дивуватися в його пробі: його тенденційности, чи незнанню. Ось по його словам групи, на які розпадав ся український народ у XVII столїттію: чумаки, степові й лісові пасїчники, воскобійники, смолярі, конюхи, хуторники, ловці, сромахи, рибаки, чабани й просто хлопцї. — По думцї автора вичислені категорїї повстали не лише наслідком зайняття відповідними промислами, то якісь кастї, а навіть немов окремі племена, з яких кожде відзначаєть ся ориґінальними рисами дикости. Зберемо напр. риси, якими автор характеризує чабанів, чомусь особливо йому ненависних. „Чабани — се пастухи, що пробувають ціле житте в степах і пущах; вони зовсім дикі й не знають ніякої релїґїї; замість пісні вони видають із себе сумне витте; приставши до повстання Хмельницького, вони не вмїли навіть відріжнити козацької старшини та признавали власть лише тим, хто їх бив або вбивав; вони очевидно не мали ніякого поняття про міжнародне право (sic!), але зате горїли жадобою крови й грабіжі; се дике племя подибувано в лісах коло Чернигова, але переважно воно жило на території полтавського полку; сю обставину видко з того, що дикий полтавський полковник Пушкаренко начальникував виключно над чабанами“. Читаючи сю нїсенїтницю, не розумїємо, чи автор узяв її із записок якого небудь легкодушного подорожника по Австралїї або центральній Африцї, чи вмисно, хоча й не дуже бистроумно, зложив сам белетрист. Коли вже чабани так зацікавили д. Сенкевича, то йому не пошкодило-б було поглянути на значїнне того слова, — він знайшов би дуже докладні данї в описї херсонської губернїї Шмїдта, в працї про українські артелї Щербляни й ин.: з тих даних довідав ся-б він, що чабани зовсім не окреме дике племя, але тіж українські селяне, що складали спілки для зайняття годівлею овець; він переконав ся-б, що ті спілки складають ся цілком не з дикунів, але з людей, що встїпили виробити дуже правильну форму робітничого товариства, з виборним отаманом, із докладним роздїлом рїзних галузей працї між членів спілки, з правильним, згорн умовлєннї роздїлом зисків і т. д. — Не менше від чабанів дістаєть ся в повістї д. Сенкевича й риболовам: „се люде дикі, їх навички грубі, вони пробувають у комишах на березї Днїстра“ і т. д. Ще ориґінальнїша характеристика „сромах“: в однім місцї повістї означає се слово вовка, в другім катего-

рію населення, яка представляєть ся так: „Сіромахи — се Бог знає, що за люде, волоцюги, зайшли з кінця світа“. Думаю, що доволї наведених прикладів дллятого, щоб дати понятте про манеру історичної етнографії д. Сенкевича.

Не обмежуючи ся характеристикою осібних ґруп, автор твердить, що й усе населенне України носило ті самі риси непоборної вродженої дикости, якою відріжняло ся від інших народів, навіть таких, що стояли на однім із ним рівні просвіти та в однаких суспільних умовах. Наведемо для прикладу паралелю польських і українських селян словами самого д. Сенкевича: „Дикий з природи народ ішов радо до Хмельницького. В ту пору, як хлоп у Мазовії і великій Польщі зносив угніт, завішений в цілій Европі над потомками Хама,\*) без нарікання, Українець разом із повітрем стенив вдихав любов до свободи, настільки безмежної й дикої, як сам степ... Очевидно він волів

\*) Щодо положення „потомків Хама“ в цілій Европі в XVII ст. — д. Сенкевич повторяє легкодушно загально улюблену фразу польських публіцистів, які старавть ся тяжке положенне кріпаків у Польщі пояснити так званним „духом часу“, себто вказуванням на ту обставину, що буцім-то кріпаки в цілій Европі були в ту пору в таким самим тяжким положенні, як і в Польщі. Ми не знаємо, на чім основане се голослове тверденне польських публіцистів, але коли обернемо ся до першої-літшої історії селянської верстви в Европі, не найдемо доказів на potwierденне сих історичних фактів. На доказ подамо хочби кілька цитатів із праці Зугенгайма (Zugenheim, Geschichte der Aufhebung der Leibeigenschaft und Hörigkeit in Europa — Історія скасування кріпацтва й підданства в Европі, 1861).

В Англії існує численна верства дрібних власників селян (liberi homines) уже в XI столітті; друга, ще численніша група, платить лише чинш шляхті, але особисто вільна; в XIII ст. Генрих III заміняє всюди навштану складанням десятини або чиншу. В XIV столітті при Едварді III кріпаків нема вже зовсім в Англії й ціле хліборобське населенне складаєть ся з вільних робітників.

У Франції змагає постійно правительство до облегчення кріпаків і признає їм цілий ряд заборук від насильства шляхти. В 1407 р. касує Карло VI податки, накладані самовільно шляхтою (droit de prise). В 1479 р. зносить Людовик обовязок „сторожі“. В XV—XVII ст. королі поручають парламентам старати ся про оборону селян і визначають спеціальні комісії для карання дідичівських надужит (grands Jours d'Auvergne). Ті комісії ведуть дуже енергічно справу й видають в одній сесії 53 смертних приговорів на шляхтичів за надужитте ними дідичівської власти.

В Італії, за починаю Фльоренції й інших городських ренубанк, начала ся перемена кріпацького права ще в XII ст. й швидко охопила цілу Італію.

В Німеччині в XV ст. більшість селян становила класу чиншівників або свободних особисто арендарів із правом наслідности; в Голандії-ж і в Бельгії в XV ст. й сліді ніякого не лишило ся з кріпацького права.

В Швеції скасовано кріпацтво декретом короля Магнуса Еріксона в 1335 р.; в Норвегії щезли всякі сліді кріпацтва в XIII і XIV століттях і т. д. Подібних фактів можна-б набрати десятки з історії кріпацтва в Европі; чи-ж можна супроти сього говорити, що угніт, завішений над „потомками Хама“ в Польщі XVII ст., був вислідом духа часу, який науваж у цілій Европі та що відріза населення до кріпацтва, заведеного на Україні польськими порядками по любинській унії (1569), була лише вислідом його дикости й недостачі європеїської культури?

буяти й різати панів разом із Хмельницьким ніж вигинати горду спину під ударами підстарости". Сей дикий інстинкт Українців, наслідком якого вони не любили нагайки підстарости, був настільки природний їх дикій натурі, що ціле населення захоплювалося ним; „всі йшли до Хмельницького, навіть жінки: в селах полишалися самі діди та діти“. На початку повстання мужики загалом, зі страху перед Вишневецким, хиталися, але шкідливіші, „гультаї та різуні“ зробили початок і пірвали за собою інших. Збунтувавшись, селяне стали палити городи й села, хліб, ліси й сади, стали грабити й рабувати всіх, самі-ж живилися деревляною корою і ин. — Сї образи, до яких д. Сенкевич повертає постійно в повісти, зовсім незрозумілі: всі селяне збунтувалися й пішли до Хмельницького, села опустіли; не розуміємо, когоч властиво повстанці убивали й грабували, не знаємо, на що вони палили села й городи, себто свої власні маєтки, на що нищили хліб для того, щоб жити сї деревляною корою. Словом, що слово, то темна загадка, може й потрібна авторови для ефектних малюнків, але затемнююча їх розуміння. Так напр. із слів д. Сенкевича не можна зрозуміти, хто й на що спалив Корсунь у ту пору, коли в околиці того города відбувалася звісна битва Хмельницького з Поляками; по його думці не всі селяне пішли до битви, частина їх лишила сї в Корсуні на те, щоб збудити город, зайнятий вже козаками. Ми й не догадалися-б, в якій цілі відбуло сї збурення, колиб не знали з сучасних джерел, що Корсунь, так само, як і Черкаси та Стеблів і довколишні села, спалили не чернь і не хлопцї, але польське військо, що відступало, і то на приказ гетьмана Потоцького (Єрліч, 64).\*). Таким способом д. Сенкевич переносить вину знищення краю з хорої голови на здорову й наводять яко доказ непоборної дикости хлопів факт, довершений тими, хто по його думці був представником культури.

Переконавшись досить читача про дикість українського народу, д. Сенкевич із поривом, гідним лїпшого ужиття, подає малюнки тих лютостей, яких допускали сї збунтовані селяне, увесь запас своєї багатой фантазії зуживає белетрист на те, щоб представити найобридливіші сцени. Всї дійсні факти грубої розправы серед лютої боротьби, всі страшні чутки, витворені панїкою й озлістю побіджених шляхтичів, служать лише за канву, на якій автор виводить узор власної видумки, запози-

\*) В польській деннику сучасника читаємо: „24 мая гетьман видав Корсунь войскам на розграбленіє, щоб город не дістав сї ворогам; його цілком знищили й розграбили“. Jakob Michałowaki, Xiega Pamiećnicza, стор. 21.

чаючи барви з опису варварських поступків усіх часів і народів. По його словам козак так, як монгольські завойовники, укладали піраміди з відрубаних голів, так, як Нерон, запалювали живих людей замість смолоскипів, так, як Ацтеки, висотували тельбухи з убитих жертв і т. н. Для порівняння образів дикої лютої, змальованих д. Сенкевичом, із дійсними історичними фактами візьмім для прикладу перший лінший конкретний факт. Ось напр. звістки сучасних джерел про смерть Барабаша: командант кодацької твердині, Гродзїцький, доносив у рапортї гетьманови Потоцькому таке: Зауважавши ремство ресстровних, осавул... кинув ся до оружя, але його зараз почали бити кистенями, арештували разом із іншими старшинами й тогож дня по приговору ради всіх стратили (Памятники Киевской Комиссии, I, III, 24). Другий сучасний Поляк говорить: Козаки ресстрові... перейшли до Хмельницького, убивши своїх полковників Іляша й Барабаша, що були вірні Річи Посполитій (Michałowski, Xięga Pamiętnicza, 33). Користуючи ся тими даними, д. Сенкевич змальовує такий образ: „Барабаш воїв згинути нїж зрадити свою хоругву... він відповів вистрілами на пропозицію піддати ся... з булавою в руках, із розвіяним сивим волоссям він давав прикази грімким голосом, повним молодечої сили. Його байдак окружили з усіх боків... швидко його вірні козак, поколені, порубані або порозривані руками на частини, полягли на чердаку. Та старець не переставав боронити ся з шаблем в руках... На нещасте він посовгнув ся в крові та внав. Зараз прошили його численні леза... Трупа не переставали рубати, посікли на частини, відрізану голову кидали від одного байдака до другого, граючи ся нею, як мячем, поки вкінці вона випадково не впала у воду (I, 218—219). Подібні паралелі можна-б навести в усіх тих випадках, де автор бажає живо представити варварство й лютість козаків; послугуючи ся такими способами, можна очевидно в кожній військовій боротьбі переіменити одну сторону в шляхотних лицарів, другу в канїбалів, коли тільки автор захоче пожертвувати історичною правдою для вибраної згори думки.

Крім лютої, нахилу до грабіжів і розбою дикість козаків проявляла ся також по думці д. Сенкевича у загальній пристрасі до панства. Сей сюжет, улюблений публіцистами відомого роду, експлуатував д. Сенкевич із надмірною дбайливістю. Взавши в основу оповідання Бопляна про те, як дідичі на Україні розполювали селян у XVII столїтті, він перенїс його на Сїч, украсив плодами власної фантазії й повертає до нього

не раз у бігу повісти. По його словам увесь народ не головню „на смерть“; всякі приготовлювані серед народу забурення угадували старости й пани тому, що заздалегідь перед ними покидало ціле населення звичайні заняття та запивало ся в шинках без перестанку. Начальство заборонювало гостро козакам запивати ся в часі походу й карало непослушних смертю, твердить на однім місці повісти д. Сенкевич (I, 169); але потім забувши, що сказав, оповідає, як Богун споює козаків, збираючи ся у небезпечний похід (III, 62), і як козаки йдуть хоробро до штурму лише тому, що споено їх горілкою (IV, 95). Се пияччине: — зауважує не без причини д. Сенкевич — будо особливо тому мерзке, що козаки пили неочищену горілку, яка видавала квасний дух (I, 169).

Се риси, які д. Сенкевич зауважив і змалював у побуті українського народу. Перейдїм тепер до другої сторони медалю та зберім ті риси, якими автор обмалював польську шляхту, що представляла по його думці антитезу української дикости: шляхтичі принесли з собою і старали ся утвердити в Україні освіту; правда, вони почали від того, що забрали собі всю земельну власність і приневолили свобідний до того часу народ відроблювати панщину в свою користь, але зате вони зробили багато добра краєви, давши йому безпеку від Татар, завівши порядок і заселивши деякі місцевости. — Ми сильно сумніваємо ся про сі заслуги, вчислювані польській шляхті XVII століття, й думаємо, що се лише пусті загальні фрази, які закривають дуже недобродійну для краю реальну дійсність. яка покажесть ся, коли лише звернемо ся до історичних фактів. Безпеченне перед Татарами мав край далеко ранше від появи в нїм польської шляхти наслідком зусилля зродженого при кінці XV століття козацтва та його провідників, литовсько-українських старост; доволі згадати военні подвиги Остапа Дашковича, Дмитра Вишневецького, князя Константина Острозького, щоб переконати ся, що Україна могла відбивати власними силами татарські набіги. Порядок у краю був установлений дуже сильно ще в часах Вітовта; він проявив ся в докладнім означенню прав і обовязків жителів, правильно зорганізованім судї, забезпеченню особи й майна жителів, у старостинській адміністрації і т. ин. Правда, се ще був шляхецький порядок, але ми думаємо, що шляхта, яка скласувала його по люблинській унії й наложила руку на всю земельну власність, на свободу „похожих“ людей, на релігійні й національні змагання народу, саме й принесла з собою зародки непорядку й викликала міжусобні війни. Нам здаєть ся тому, що шляхецький устрій, заціплюваний в українських землях,

був не символом культури й порядку, але скорше симптомом пережитку й культурної аберації самої польської суспільности.

Що торкається заслуг шляхти з огляду на кольонізацію краю, ми не знаємо докладно, не зважаючи на всі запевнення польських письменників, у чім лежали ті заслуги. Очевидно, ми готові-б признати заслугу кольонізації в такому випадку, колиб польські кольоністи зайняли незаселений до того часу простір і перемінили пустиню в плодovitи країну; та сього з Україною не було. Коли наприкінці XVI й початку XVII століття й населяють ся наново широкі простори між Дніпром і Доном, то населяють ся вони не польськими кольоністами, але українським народом. Коли шляхта грає у сій справі яку роль, то радше відемну ніж активну: закріпостивши народ, який перед люблинською унією мав право вільного переходу, вона приневолювала селян утікати в незаселену пустиню, щоб урятувати ся від рабства; та за селянами-втікачами перенесли ся на лівий беріг Дніпра і шляхтичі, забезпечивши ся в даровані грамоти на землі, заселені без їх почину; тоді населенне повстало наново: одна частина його розпочала розпучливу боротьбу з кастою, що переслідувала населенне, друга перейшла границі Польщі й нашла вкінці пристановок у Слобідській Україні, куди не могли дійти до втікачів ні пани з дарованими на землі грамотами, ні їх підстарости з нагайками. Коли прослідимо повстанне численних і людних сіл, заснованих у XVII столітті на території нинішніх губерній: харківської, курської й воронізької, населених емігрантами з польської України, тоді мусимо признати, що присутність шляхтичів не була необхідною умовою розвитку кольонізації. Ті кольонії, прийняті радо правительством московських царів, не потребували ні панщини, ні нагайки підстарости, ні гострого режіму Вишневецкого для сього, щоб зайняти ся творчою хліборобською працею; їх населенне уложило ся без усякої реґуляції, але з дозволу уряду в правильні форми побуту, видало споміж себе виборну військову, політичну й судову адміністрацію (полковників, сотників, отаманів, суддів і ин.), потрапило свої нові посілости оборонити від татарських набігів, не менше грізних у басейні Дону ніж у басейні Дністра та Буга, а не дізнавши з боку нового уряду насильства, не лиш не проявляло інстинктивного змагання до бунту, але навпаки, визначало ся все вірністю й прихильністю для держави й у великій мірі помогло забезпеченню її полудневих границь від нападів кримської орди. Таким чином один і той самий народ, в одну і ту саму пору, при однаковім рівні розвитку, заселяв дві сумежні країни: в одній з них посувала ся кольонізація



при участі польської шляхти й довела до кривавої боротьби, що коштувала без числа жертв і зусиль, у другій, при відсутності шляхти, відразу установилися правильні форми політичного життя й, розвиваючи ся без усяких потрясень, довели в півтора століття опісля до відкриття першого університету на півдні Росії. Коли застанемо ся над історичним значінням сих двох паралельних типів української колонізації, то висновки вийдуть очевидно не в користь шляхецького колонізаційного типу й польським публіцистам можна-б порадити не звертати так заподадливо увагу на колонізаторських здібности і заслуги шляхтичів XVII століття.

Зрештою заслуги шляхецької касты згадують ся лише в загальних фразах д. Сенкевича, висловлених від його власної особи, й лежать буцім-то в обороні краю, в надії його освітою та в колонізаторській підприємливості: в малюнках, довершених белетристом, ся діяльність не проявляє ся, зате з особливою любовю, а може й з пересадою представлена одна сторона польської культури — військова організація та військова хоробрість. Дивно, що бажаючи вихвалити особливо свою минушість із точки погляду військової дисципліни, стратегії й тактики, д. Сенкевич вибрав саме такий час, коли польські армії понесли найбільші поразки; невдатний вибір хвилі ставить очевидно романіста в трудне положення, з якого він примушений видіставати ся, користуючи ся усею свободою, полишеною белетристови. Оповідуючи хід воєнних подій на підставі вражень одного з фактивних героїв своєї повісти, він розсудливо заставляє його тяжко хорувати в часі битви під Жовтими Водами, задержує його в полоні, далеко позаду активної армії, в часі корсунської битви й висилає його хитро-мудро на далекі звіди на час пиявецького погрому; зате незначні стрічі під Махнівкою, під Росолівцями роздуває він до розмірів першорядних битв і силкуєт ся закрасити їх безконечним числом епізодів і поєдинків, запозичаючи доволі безцеремонно для тих описів взори з Іліади. Його фантазія розпалюєт ся до того ступня, що в одній з тих передових стріч (під Росолівцями) знищує 14 козацьких полковників (II, 243), хоч усіх полків у Хмельницького було 20. В тих то стрічах або в екскурсіях, видуманих самим автором, сотворені ним герої доказують чудес хоробрости; вони виходять такими непобідними лицарями, що читач дивуєт ся, чому властиво князь Вишневецький і 4 герої, утворені фантазією д. Сенкевича, не вибили не лиш усього козацького війська та всієї орди, але й цілого населення України й Криму. Герої д. Сенкевича — не звичайні особи; вони пред-

ставлені з такою дозою шаржу та з таким видним наслідуванням півбогів Гомера, що на нашу думку дають невідхильне свідчення про артистичні манери автора: всі воїни володіють надзвичайною тілесною силою; один із них (Аякс-Podbipięta) розбиває каміннями вежі, другий (Диомед-Wołodyjowski) побиває кожного противника в поєдинку, третій (хитромудрий Одисей — Фальштаф — Zagłoba) володіє безмежним запасом найвигідніших воєнних хитрощів і т. д. Правда, при існуванні огнестрільного зброї утратила фізична сила поодиноких героїв гомерівського значіння, але д. Сенкевич потрапив усунути й сю перешкоду: вороги його героїв настільки дикі й дурні, що при нападі на себе догадують ся стріляти не швидше, поки ті герої не вибють кілька соток противників у рукопашнім бою.

Та допустім, що шляхтичі XVII століття були дійсно такі сильні, що й не повірити, що польські армії були прекрасно озброєні й видисципліновані, хоча трохи дивно обставати при сій прикметі супроти пиявецької паніки, допустім, що Поляки були незвичайно хоробрі та знали дуже добре воєнні діла, — то все се на нашу думку не свідчить ні трохи про високий ступінь їх освіти й культури. Воєнна хоробрість властива не в меншій мірі, коли не в більшій, диким народам, як і цивілізованим. Се відчуває дуже добре й сам д. Сенкевич, що змалював козаків і селян представниками дикости; в йогож власних образах козаки незвичайно хоробрі: вони цілими десятками й сотками тисяч гинуть під ударами його героїв і не пробують утікати. Воєнна винава, добре уоруження й таке інше — се принактові обставини, що не свідчать цілком про культурну перевагу; сї прикмети подибує ся деколи високо розвигні в менше цивілізованих народів, — згадаймо для прикладу історію находу варварів на римську імперію або Монголів на східну Європу в XIII столітті. Нам здаєть ся, що освічуючи воєнні прикмети польської армії в XVII столітті яко признаку культури, д. Сенкевич виходить від фалшивого розуміння про значіння воєнного діла в культурних народів. Воєнна хоробрість очевидно прикмета дуже цінна, але вона набирає значіння культурного двигача лише в тім випадку, коли проявляєть ся в осіб або груп, що глибоко відчувають правоту своєї справи й патріотичний обовязок стояти в її обороні на випадок, колиб їй грозила чужа воєнна сила; з сеї точки погляду ми признаємо культурне значіння воєнних подвигів великого числа військових людей, від Епамінонда до Жижки й Вашингтона. Та сама по собі воєнна хоробрість без свідомости правоти справи й патріотичного обовязку не лише не становить признаки культури,

але часто служить ворожим оружем проти неї, якби не були сильні й воєвничі особи, обдаровані нею. Таж хоробрости й знання руководити воєнними справами — не можна відмовити ні Атилі, ні Чингізханови, ні масі інших великих і малих грабітелів. По сій причині ми думасмо, що воєнні прикмети не служать вказівкою культурного розвитку даного народу, а по ступні справедливости намічених ним цілей оцінюють ся користь або шкоду для людськості його воєнних подвигів. Приложивши мірку такого роду до стратегічної частини праці д. Сенкевича, ми думаємо, що чим сильніші й хоробріші були його реальні й вдумані герої, тим шкідливіші вони були в данім випадку тому, що змагали до несправедливої ціли, — бажали позбавити український народ його народности, релігії, особистої свободи й добробуту; з другого боку, якби не приписував д. Сенкевич хоробрість Хмельницького та його сподвижників впливови горілки й дикости, ми не можемо не признати, що ся хоробрість була добротворна для їх народу, бо змагала до оборони духового й матеріяльного добробуту того народу, загроженого оружним насильством із боку воєвничої шляхти.

Та придивім ся дальшому розвитку антитези в д. Сенкевича: вище сказано, що козаки наслідком вродженої дикости відзначали ся страшною лютістю; належить сподівати ся, що представники культури показали ся далеко гуманнішими й м'якшими й, коли були приневолені ужити репресійних мір, послуговували ся ними лише за присудом відповідного суду, цілком безпристрастно й на всякий випадок не вдумували мук, невказаних у карнім кодексі. Д. Сенкевич відчуває очевидно необхідність сього контрасту й від часу до часу заявляє, — зрештою в дуже неясних фразах, — що Річ Посполита проявляла у відношенню до козаків милосерде без границь і міри" (I, 254), але в провіренім ним матеріялі він не найшов фактів на ствердження сеї думки й відкликав ся лиш на те, що буцім-то Наливайкови предложено прощення (sic!). Зате фактів, що заперечують вдумане милосерде, набрало ся так багато, що автор, пірваний артизмом, не міг здержати ся від їх змалювання. Польські воякі, по словам д. Сенкевича, все вибивають козаків поголовно, навіть тоді, коли вони кидають оруже і просять помилування (II, 182, 241). По дорозі князя Вишневецького, що покорював бунти, „щезають села, слободи, хутори й містечка. а в місце їх сторчать окривавлені коли й шибеніці" (I, 257). Сей князь добував штурмом Погребище й вигубив поголовно ціле населення: „700 полонених повісили, 300 посадили на кіл", при чім князь дає воякам приказ: „карайте їх так, аби чули, що

вмирають“ (II, 152). на дорозі через ліси „він прикрашав сосни, вішавчи на них полонених“ (II, 133) і т. д. Герої д. Сенкевича невтомно й кілька днів по ряду „палять села й рубають голови“ аж до обезсилення (II, 255); забравши в полон полковника Кречовського, знеможеного від ран, вони саджають його на кіл (III, 214). Загалом полонених віддають вони на тортури й палять огнем (II, 130), навіть і в такому випадку, коли ті полонені покриті ранами (II, 246). Вони холоднокровно, вдаючи приятелів, добувають довіре жінки та вбивають її на місці разом із калікою-слугою на тій основі, що признають її відьмою (III, 316) і т. д. Словом, як не стараєть ся автор затушувати дані такого роду й закрити надто в тім відношенню вимовні джерела, сі факти все-таки виходять на яву. Правда, лютість і недостачу гуманного почування, віру в існування відьом і т. и. можна в дану пору, як не усправедливити, то по крайній мірі вяснити завзятістю боротьби й недостачею гуманного розвитку в суспільности, та в усякім разі бодай не приходить ся тоді настоювати на високій культурі тої суспільности, що довершувала таких поступків й була обдарована подібними почуваннями, що руководили нею. Коли обидві ворогуючі сторони допускали ся серед боротьби прояв нелюдської лютої, нам приходить ся лиш жаліти над слабим ступнем розвитку обох сторін, але не можна цілком ідентичних фактів зачисляти одній стороні в докір, другій в заслугу.

Те саме можна сказати й про другу ваду — п'янство; д. Сенкевич крайню обурюєть ся на п'янство козаків, тим самим його улюблені герої майже ніколи не ведуть розмови без збанка нанитку; один із них попадає навіть у полон разом із цілим відділом наслідком того, що напив ся до непамяти. Ціла ріжниця культурного п'янства від дикого лежить хиба в тім, що шляхтичі п'ють вино, мід, наливки й очищену горілку, а селяне мусять задовольати ся лише горілкою, ще й до того неочищеною, що видає особливий квасний сопух. Ріжниця в гастрономічнім відношенню очевидно поважна, але не знаємо, наскільки вона важна в культурнім відношенню.

Порівнюючи таким способом побутові риси культурної шляхти й диких селян, ми находимо ріжницю лише в довільних епітетах, даваних автором обом ґрупам, але не можемо її добачити в поступках і ділах, представляваних самим д. Сенкевичом; із його думок полишаєть ся лиш одна — се його глибока віра у вроджену благородність одних і вроджену злобу других; до сеї думки, на наш погляд дуже сумнівної, він вертає доволі часто яко до непохитної твердині. Так один із його ге-

роїв, стрівнувши незнайомого собі до тої поря Хмельницького й зауваживши у виразі його лица сильну рішучість, дивуєть ся. звідки появил ся такий вираз на лиці людини невідомого походження. Правда, він нагадував йому вираз лица князя Вишневецького, але в князя являв ся він природним даром природи, „властивим знатному походженню“ (I, 14). Героїня романа обдарована, розумієть ся, небувалою красою й енергією „в силу князівської крови Курцевичів“ (III, 17), зате її тітка, княгиня Курцевичева, брусвата в поводженню, нахабна й егоїстка тому, що вона родом „із сімї сумнівного походження“ (I, 63). Полковник Богун обдарований автором великою силою й хоробрістю на те, щоб герої автора мали можливість проявити на його рахунок своє непобідне геройство, володіє сими прикметами лише по тій причині, що його матір підозрівають у незаконних звязках з шляхтичем (III, 177). та зате се прикмети цілковито знищені дикістю, унаслідуваною від матери, жорстокою до того ступня, що в полковника блищать ночью очі, як у вовка і т. д. Сю теорію „білої кости“ ми лише констатуємо в крузі переконань д. Сенкевича, але збивати її уважаємо непотрібним.

Характеристика манер д. Сенкевича була-б далеко неповна, колиб ми не звернули уваги на ті риси, якими він змальовує особу Хмельницького. Романіст зосередковує на нїм усю масу ненависти та злоби, яка накипіла в серцях шляхтичів XVII століття, й не лиш не змягчує сеї злоби хоч трохи об'єктивним поглядом на давноминулі історичні події, не лише не силкуєть ся подивити ся на справу з точки погляду сучасних нам вимог суспільного розвитку й культурних ідеалів, але відносьть ся до покійного гетьмана зі страшною особистою ненавистю, яка вказує, що, як сам автор, так і публіка, очарована його твором, ні на волос не поступили по дорозі європейського прогресу на протязі півтретя століть і не перестають по давньому приносити жертву релігійним, кастовим і національним ідолам, що стояли на вівтарі Польщі в XVII столітті.

На першім місці стоїть очевидно в д. Сенкевича улюблена польськими істориками й публіцистами, хоча дивна та з історичної точки погляду неможлива думка, буцім-то Хмельницький викликав ціле повстання виключно задля особистої німсти за обиди, спричинені йому Чаплинським. До сеї теми повертає автор дуже часто, думаючи мабуть, що від частого повторювання вона зробіть ся правдоподібнішою. Почавши від появи Хмельницького в Січі, д. Сенкевич рекомендує його так: „Сеї кривавий гетьман, велетень, збирав ся особисту зневагу влїстити на мільонах людей“ (I, 172). Опісля один із героїв повісти до-

корює незвичайно патетично Хмельницькому в тім, що він „іzza особистої зневаги й приватної сварки“ підіймає страшну ворохобню „тому лише, що Чаплинський відобрав йому хутір і вилаяв його в нетверезім стані“ (I, 192). Самий Хмельницький, по думці д. Сенкевича, настільки переконаний у справедливості сього докору, що не знаходить відповіді й замість неї вишиває лише чарку горілки і т. д. Ми поневолі не можемо надивувати ся, яким чином освічений письменник у наших часах, пишучи історичну повість, може вдавати ся до таких нужденних способів при змалюванні історичних діячів. Ми, розумієть ся, не заперечуємо, що Хмельницький був особисто ображений, тим більше, що нам відомо, що Чаплинський не лише забрав у нього хутір і лаяв його по п'яному, але пірвав його жінку, засік до смерті його сина \*) й приготував для нього самого смертний присуд, від якого Хмельницький ледви врятував ся утечею. Та колиб сі обиди мали виїмковий, особистий характер, колиб вони не були висловом загального гнету, розширеного на ціле українське населення краю, колиб інші жителі не були наражені на такі самі, коли не більші обиди, то в таких разі повстання не можна-б було викликати, бо з одного боку Хмельницький знайшов би оборону та загоду в адміністрації й суді, з другого населення не повстало-б ізза особистої образи одної людини. Лише загальний гнет і загальне насильство викликають загальну реакцію, а особиста пімста не в силі піднести народніх мас. В чім же в дійсности лежить докір Хмельницькому й на підставі якої льюгії в суспільній реакції не мають права приймати участь особи, що потерпіли наслідком поганого устрою суспільного життя? Колиб се жадання не мало яких небудь етичних або юридичних основ, то ми мали-б незлу рецепту на відвернення всякого протесту проти кожного суспільного насильства. Тим, що творять насильства, належало-б лише настільки щедро розсипати обиди, щоб обділяти ними всіх жителів краю й позбавити їх таким чином права до протесту. Загалом байки про особисту пімсту Хмельницького нагадують нам анекдоту з судейської практики минулих часів: Один галабурдник розпочав сварку на вулиці й вдарив свого противника; зневажений звернув ся до чотирьох осіб, що принадково переходили туди, й просив їх бути свідками події; але галабурдник ні трохи не зажурился тим, він усім чотирьом прохожим дав по зубах і за-

\*) „Чаплинський, розсердивши ся на Хмельницького за те, що він вніс скаргу до суду на його насильства, його сина, десятилітнього хлопчину, приказав своїм слугам висікти нагайками серед ринку так сильно, що швидко після того він умер“. Michałowski, Xłęga Pamiętnicza, 5.

явив, що вони „як умотані в справу“ не можуть бути свідками. Так по думці д. Сенкевича й *consortium* і Хмельницький „вмотаний у справу“ й тому його участь в повстанні уважаєть ся грішним ділом. Цікаво, чи таку мірку прикладає д. Сенкевич і до Вільгельма Теля за його непорозуміння з Геснером і до Рієнці за те, що римські барони вбили його брата. Інші артисти, на нашу думку, зовсім негірші від д. Сенкевича щодо сили артизму, але з трошки більше розвитим етичним почуттем — Шілер і Бульвер, висловили по сій причині погляд, супротивний його думці.

Поза мотивом особистої німсти д. Сенкевич не добачує в особі Хмельницького ніяких інших мотивів для повстання. По його думці в голові гетьмана страшний хаос, серед якого можна зауважити лише проблески найгрубшого егоїзму. Ось якими словами характеризує автор внутрішній склад гадок Богдана: „В міру того, як росли сили Хмельницького, зростав і його несвідомий егоїзм, якому рівного не найдемо в історії. Поняття добра та зла, проступку й чесноти, насильства й справедливости злилися в душі Хмельницького в одну цілість зі згадками особистої образи й представленням особистої вигоди. Він уважав чесним лише того, хто йому помагав, і злочинцем кожного, хто ставав проти нього. Він готов був докоряти сонцю за пристрастність і нанесення йому особистої образи, колиб воно не світило згідно з його бажанням (?). Людей, події і цілий світ мірив він лиш мірилом власного інтересу. Одначе не зважаючи на всю хитрість і удавання гетьмана, в його світогляді була якась щира віра (?). . . Цілий край обертався в пустиню, в руїни, в одну велику рану, якої не можна було вилічити протягом цілих століть, а гетьман не бачив того або не хотів бачити, бо крім себе він ні на що не звертав уваги. В силу дивовижного самолюбовства він живив ся кровю й огнем і топив свій власний край і свій власний народ“ (I, 253—4, III, 238). Полишаємо філософам оцінку, наскільки наведений малюнок можливий психологічно; з історичної точки погляду зауважимо, що він цілком невірний; якби мало не була розвинена народня маса, вона не може однодушно та з власної ініціативи піддавати ся проводови особи, що змагає виключно до егоїстичних цілей, та при тім несвідомої, що не вміє ні надати цілі своїм ділам, ні оцінити докрузних прояв. Український народ у своїм часі відніс ся инакше до Хмельницького, подавши йому дружню піддержку та признавши його таким чином представником своїх інтересів. Сам автор знає дуже добре, які були відносини народу до Хмельницького; він описує візд гетьмана до Київа по

повороті знід Замостя й зустріч його духовенством і народом із процесією і хоругвами та з бесідою депутатів київської Академії, в якій Хмельницького проголошено „Богом даним охоронителем, спасителем і освободителем народу від ляхської неволі“ (III, 236) — словами джерел. Одначе д. Сенкевич, не обмежуючи ся власною загальною характеристикою Хмельницького, пробує висловляти його суспільні переконання і політичний світогляд від його власної особи й довершує сеї проби в розмові одного зі своїх фіктивних героїв із Хмельницьким у Січі. Герой повісти або радше д. Сенкевич його устами вичитує гетьманови гостру адмоніцію, мотиви якої запозичені виключно зі шляхецького політичного світогляду, але зовсім не переконуючі для особи, що стояла на народній і загальнонародській точці погляду: не зважаючи на се, сї мотиви набирають у повісти д. Сенкевича значіння незбитих аргументів: бідний Хмельницький не находить відповіді й, побитий афоризмами свого співбесідника, то хапає за ніж, то випиває чарку горілки. Він пробує, правда, — зрештою в дуже неясних висловах, — вказати на гніт, який терплять селяне й цілий український народ від шляхти. Але сей натяк відбиває побідоносно д. Сенкевич отсею аргументацією: „Коли допустимо, що се правда, то хто тобі, гетьмане, поручив суд і розправу? Ти захоплюєш ся гордістю і лютістю. Суд і кару повинен ти полишити Богови. Колиб навіть усі шляхичі й князі були недолюби, що зрештою не правда, судити їх може лиш Господь на небі й сойми на землі, але не ти, гетьмане“. „Хмельницький знов випив чарку горілки“ і т. д. (I, 194—6). Сей спосіб у суперечці без сумніву дуже оригінальний, бо поразив ненадійно Хмельницького, який навіть не догадав ся обернути висловлений аргумент у супротивний бік і запропонувати польським гетьманам розпустити армію та полишити порішення справи Божому суду. Та він не міг сього зробити тому, що по думці белетриста справа повстання проти шляхецьких порядків настільки грішна, що Хмельницький очевидно не міг надіятися помишування від небесного суду. При таким поставленню питання д. Сенкевич мабуть таки полишив ся в непевности, чому Провидінню схотіло ся дати гетьманови цілий ряд побід, хоч він хопив ся за таку грішну справу. Колиб письменник був менше суб'єктивний, може поза межами шляхецької моралі XVII століття він добачив би змагання й ідеали, трохи ширші й гуманійші, а в кождім разі цілком незасуджені на Господній гнів. Але д. Сенкевич і публіка, що ним очаровується, не можуть мабуть у суспільних питаннях вийти на дорогу думки, пробитої європейським поступом, і не перестають обер-



тати ся в тіснім крузі поглядів, в якім зачарували їх єзуїти в XVII столітті. Вони підходять до старого питання зі старими упередженнями й нагадують поневолі замітні з огляду на наївний суб'єктивізм старинні духовні стихи, в яких „салтан турецький“ звертаєть ся до св. Юрія з приблизно такою бесідою:

„Ой, ты гой еси, святой Георгій Побѣдоносець!

Брось с в о ю вѣру правую, святую, христіянскую,

Прими м о ю вѣру нечистую, поганую, бусурманскую“ і т. д.

Читаючи цілу повість д. Сенкевича, а особливо принципіальну розмову, з якої ми навели відривок, нам здавало ся все, що перед нами відграєть ся містерія, зложена на тему розмови салтана зі св. Юрієм, в якій ролю салтана приймив обовязково на себе д. Сенкевич, полишивши великодушно Хмельницькому ролю св. Юрія Побідоносця.

Полишаєть ся нам укінці сказати кілька слів ще про одну ціху артистичної творчости д. Сенкевича. Піддаючи ся артистичним вимогам сучасної штуки, белетрист уважав потрібним надати своїм малюнкам реальний кольорит. Наслідком того він впроваджує етнографічні подробиці й навіть силкуєть ся вкладати в уста діячів слова, а деколи й цілі промови на місцевій мові. Сей *couleur locale*, що може й видаєть ся польській публиці незвичайно типовим, переповнений грубими етнографічними й лінгвістичними помилками та порокрученнями, які ненастанно закривають артистичні прикмети повісти кождому читачеві, хоч трохи обзнайомленому з історичною етнографією і народною мовою України. Вкажемо кілька прикладів: козаки Хмельницького називають ся часто „гайдамаками“ (I, 94), значить терміном, що повстав у XVIII столітті і передтим не був знаний на Україні; козаки панських надвірних міліцій носять постійно назву „Семенів“, а сим терміном, наскільки нам відомо, Турки називали тих козаків, що поселили ся в Бесарабії при кінці XVII століття. Запорожці змальовані раз яко півнага голота, другий раз повбирані в мундури, по яких можна відрізнити один курінь від другого (I, 250). В козацьких подках стрічасмо постійно крім полковників також підполковників, яких ніколи не було (I, 267). Хмельницький, вертаючи з корсунської битви, заїздив мабуть кудись перемінити костюм тому, що віздить до Корсуня в параднім театральнім одязі, цілий у пурпурі (I, 251). Запорожці заставляли буцім-то простий народ називати себе „шляхетно уроченнями козаками“ (sic! I, 245). Описуючи княжий православний дім Курцевичів, буцім-то зовсім одичілий у степовім селі, члени якого вчили ся одначе в київсько-братського монаха, автор заставляє княжну Курце-

вичівну писати інтимні письма на польській мові (I, 108), з яким наслідуюванню стилю XVII століття: се несподіване ополучення княжни, ціла родина якої говорила по українськи й виховувала ся під проводом українського монаха, можна мабуть пояснити собі лише теорією д. Сенкевича про вроджену благородність, ідентичну по його думці з польськими національними формами. Церкву Миколи Доброго в Києві обернено в жіночий монастир виключно на те, щоб козаки могли передушити в ній монахинь (?) і схованих у монастирі „Ляшок“ (III, 266). Ріжні особи повісті співають від часу до часу народні пісні з репертуару, неможливого в XVII столітті. В їх репертуарі подибує ся пісня про Серягу, що ніколи не була народною й утворена вмисно псевдо-етнографами для Запорожської Старшини Срезневського; пісня про Бондарівну, в якій оспівана подія старости Каньовського з другої половини XVIII століття (II, 65); про Дорошенка, що став гетьманом 20 літ пізнійше по описуваних подіях (II, 73); вкінці книжні сялябичні вірші, виписані з літописи Єраїча, які ніколи не співали ся і які співати ледви можна (II, 198). Для козаків д. Сенкевич придумав небувалий, окремий боевий оклик: „колі! колі!“ який вони будім-то підносили не лиш у боротьбі (I, 161), але й на раді, коли бажали висловити згоду на похід, хоча властиво й не було кого колоти в дану хвилю (II, 164) і т. д.

Імена осіб і місцевостей підлягли великим перерібкам для зміцнення зсьогож місцевого кольориту; так обозний Генеральний Гарасим Чернота перехрещений в „Еразма“ (II, 159), полковник Іван Богун в „Юрка“ (III, 61), полковник Полован в Пуд-Яна, якийсь сотник Овсій в Овсівуя; зявляють ся також особи з такими прізвищами, яких привернути не можна, як полковники: Пудксенжиц (II, 206), Наоколопалец (I, 267) і т. и.

Ще чуднійші перерібки географічних імен, які перекручує автор на польський лад. Ми привикли виговорювати й писати кожду географічну назву так, як її виговорюють і пишуть тубільці. Думаємо, що д. Сенкевич не буде називати Ліона Люгдуном, Ахена Аквісграном, Львова Лембергом і т. д. Ми навіть переконані, що він обурюєть ся, подибавши в німецькій пресі: Позен, Гравденц, Тешен, Наймаркт, зам. Познань, Грудзьондз, Цешин, Нови Тарг; а тимчасом се загальне льогічне правило уважає він непотрібним пристосовувати до назв рік і городів української землі. Ми подибуємо в нього назви: Пшола, Оржел, Пшилука, Мантов, Брагім, Бучач (на Дністрі, II, 100), зам. Пьсол, Орель, Прилука, Домонтів, Бра-

гинь, Бучак. Остерський полк\*) названий остренським (ostreński) та уведений якийсь мітичний полк карвовський (?) з так само мітичним полковником Кулаком (IV, 64) і т. д. Загалом географічний образ краю сильно переборщив автор із наміром викликати можливий ефект. Так понизє Дніпра покрите, по словам д. Сенкевича, густими лісами вишень і то так сильно, що проїзжим по Дніпру в часі розцвіту дерев видаєть ся, буцім береги покриті снігом (I, 144). В степах пинішньої Полтавщини виростала буцім-то така висока трава, що Іздці ховали ся в ній цілковито (II, 46). Береги Сули, Псла та їх допливів були порослі величезними пралісами, в яких жили „незчисленні стада бородатих турів“ (I, 37) і т. д. Ми дивуємо ся, по що автор уважав потрібним плести всі ті небиліці. Коли він як артист бажав представити наглядно пейзажі описуваних ним місцевостей, простійше було-б познайомити ся з ними, або переїхавши описувану землю, або прочитавши який небудь географічний опис її замість того, щоб малювати фантастичні образи в Майнрідовім стилі, в яких житель України не може пізнати фізіономії рідної країни.

Ще безцеремонійше поступає автор із народньою українською мовою; він вкладає безнастанно в уста Українців слова й вислови, буцім-то взяті з їх власної розговірної мови, але з тих проб виходять переважно найдивовижнійші помилки, а деколи дуже комічні *qui pro quo*.

Показуєть ся, що ті слова й речення, наводжені д. Сенкевичом, або зовсім не істнують в українській мові, або ужиті ним у зовсім відміннім значінню, або підлягли надто сильній перерібці на польський лад, навіть у таких випадках, коли сеї перерібки не вимагає фонетика польської мови. Подамо кілька визначнійших прикладів. По небезпеці, на яку наразив ся Хмельницький в степу, його окружують козаки й він оповідає їм, як його мало не задушили арканом. Козаки бажать висловити подив, перестрах і спочутте й наслідком того громадно скрикують: „Спасибі, спасибі!“ (I, 13). Читач очевидно дивуєть ся, кому й за що вони дякують. — Сліпий аскет звертаєть ся до присутніх із сумною ворожбою і хоче сказати їм: „горе вам, браття“, але замість того каже: „Горже вам, браця“. Се не по українськи, але й не по польськи тому, що по польськи значить ся фраза: „горить у вас, брати“ (I, 72). — Прочувачи небезпеку, Запорожці висловляють свої побоювання фразою „сохрани Біг“ замість „борони, Боже“ (I, 166—7). — Слово царь

\*) Остерського полку не було зовсім; він помещений хибно в сяєсі Каховського замість првалуцького полку (Собрание сочиненій Максимовича, т. I, ст. 665).

(по польськи саг) звучить в устах Українців д. Сенкевича „царж“ (I, 225). — На запит шляхтича, де село Сировата, запитаний селянин відповідає: „не знаєм нікакій Сироватей“ (II, 53). — Слово мажа (чумацький віз) перероблене на мазь (unguentum). — Серце перемінене на „сердце“. — Криниця (в зах. українських говорах керниця) перемінена на „криниця“ й означає не студню, але потік (III, 10). — Проїзжий віздить у село й, бажаючи дізнати ся про його назву, питає селян: „Скажете, дїткі, вже є Демянуква?“ (зам. „чи се Демянівка?“). Натурально, селяне або не зрозуміли-б питання в наведених формі або зрозуміли-б його в тім значінню: „чи засноване вже село Демянівка?“ — На иншій місці селянин, описуючи вигляд шляхтича, каже так: „Груби, як пец, а проклїнав, как дїдко“ (зам. „грубий, як піч, а кляв, як дїдько“). — Козак, що привіз письмо Полякам, висловлює своє бажанне вернути ся назад такими словами: „Й письмо віддав, так і пуйден (себ-то: піду) і т. д. до безконечности.

Не обмежуючи ся поодинокими словами та фразами, д. Сенкевич пробує складати цілі бесїди на незнаній йому мові. Ся надмірна хоробрість витворює бесїди, написані неможливим, деколи зовсім незрозумілим жаргоном, в яким фонетичні і граматичні прикмети кількох славянських мов поміпані механічно й бесїда тратить не лише характер живого організму, але й услєк значінне. Для потїхи фільольогів-славистів ми подамо кілька взірців сеї замїтної тарбарщини, яку д. Сенкевич представляє своїм читачам за живу мову Українців XVII столїття.

Ось напр. відривок бесїди полковника Максима Кривоноса, в якій він заявляє военній радї свою готовість до походу: „Раз мати родила! Война мне маць і сьостра. Вісьновецкі режет — і я буду; он вішаєт і я буду... Так і пуйден замків будувати (sic!), бити, різати, вішати! На погибель ім, бялоручкім!“ (II, 164).

А от взірці будьто-би ельоквенції Хмельницького: „Зіреши князь, — урезаць му шиен. Грозїць: мі Шведами, але й оні мі не здержон“ (II, 251), або на иншій місці він так говорить про долю Богуна: „Менї король писав, же он в поединку усечон“ (II, 260) і т. д.

Таких тирад можна-б навести дуже багато, але ми обмежимо ся наведеними. Нїякий славист не зможе ніколи означити, на якій мові подані сї слова; багато Поляків думає, що то по українськи; люде, що знають українську мову, думають, що сї відривки написані на архаїчній польській мові. Російські журнали, що друкують повість д. Сенкевича в перекладі, подадуть сї перли красномовности, ворожучи на двоє, що коли вони написані не

по польськи, то мабуть по українськи. Тимчасом се лише загально славянська тарабарщина, видумана д. Сенкеничом, із метою *couleur locale*, при чім він не потрудив ся познайомити ся ні з фонетикою, ні з граматикою, ні з лексикографією і, спустивши ся надто на свої сили, уроїв собі, що талановитий письменник може виключно силою своєї творчої фантазії не лише малювати ефектні історичні образи, але й передавати правильно незнану собі мову.

---

Сими замітками, що далеко не вичерпують предмету, ми й кінчимо огляд повісти д. Сенкевича й постараємо ся коротко разом зібрати головні гадки суспільного й національного світогляду автора й сеї численної публики, що прийняла його твір з безмежним запалом.

Д. Сенкевич і його почитателі стоять поки-що на тім низькім ступні розвитку патріотичного почуття, на яким люде думають, що все своє безоглядно гарне лише тому, що воно своє. В силу того фалшивого патріотичного почуття вони уважають обовязком відкидати кожду пробу критичного відношення до своєї минувшини та змагають до того дорогою заперечування або перекручування несумнівних фактів, дорогою всеможливих натягань, щоб усправедливити та зведичати кожду погану появу в історичнім життю свого народу. Письменник, що руководить ся таким почуттем, особливо коли він талановитий і впливовий у своїй суспільности, робить сій суспільности злу прислугу. Він починаєть ся до затемнення народного самопізнання, змагає до увіковічення помилок минувшини, починаєть ся до застою і скостенілости та здержує прогрес свого народу.

Очарований указаною фалшиво-патріотичною вихідною точкою погляду, д. Сенкевич силкуєть ся поетичним представленням, неправдивими поясненнями та грімкими фразами про культуру й цивілізацію освятити всі ті історичні недуги, які були причиною політичного, суспільного й культурного упадку Польщі: національну та станову ексклюзивність, невпинність шляхецької касты, погорду до селянської кляси народу й наклон до лютости при спротиві насильствам кермуючої верстви.

Про державу й державну власть в автора цілком перевернені поняття: ся власть повинна по його думці не вдовольяти потребам населення, але накидати йому свої видумані ціли й на випадок протесту повинна оберігати свою гідність лютими карами й навіть поголовним винищенням населення, що протестує.

Щодо українського народу — д. Сенкевич силкується збудити в своїх земляках погорду до нього, мотивуючи її виганою дикістю його народу та його непридатністю до культури; він розпалює негарні й несправедливі почування: міжнародною ненавистю і народною гордістю; він не годен відносити ся до противників не вже об'єктивно, але хоч трохи прилично; барви, якими він змалював український народ, не лиш історично невірні, але такі пристрасні, що являють ся швидше злобним пасквілем ніж неправдиво змалюваною характеристикою.

Не віримо, щоб усі вказані сторони тенденційности д. Сенкевича, якби вони не схліблювали національному почуттю, якби чарівничо не впливали на його публіку, були корисні для будучого розвитку сеї публіки або для заспокоєння її правдивих інтересів. Зарозуміість, уперта оборона своїх помилок, ненависть і нехоть примирення на основах ширшого та всестороннішого людського розвитку ледви зможуть послужити основами для кращого умового, морального й практичного життя, як окремих людей, так і цілих людських груп.

Ми мусимо з жалем сконстатувати, що величезна більшість польської інтелігенції, судячи по прийняттю повісти д. Сенкевича, поділяє його погляди й переконання — поява, як нам здасть ся, незвичайно сумна, яка не віщує швидкого повороту до ліпшого, як морального й умового розвитку, так і тісно звязаної з ним реальної долі польської інтелігенції.

Вкінці з малим почуттєм можемо вказати й симптоми поступу. Серед польської-ж інтелігенції знайшла ся, правда, нечисленна меншість, що запротестувала проти думок і міркувань, висловлених у повісти „Огнем і мечем“, і мада доволі горожанської відваги, щоб на стовпцях чотирьох періодичних видань висловити в уміркованій, але цілком ясній формі незгідливість із поривами шовінізму та ретроградного напрямку, висуненого д. Сенкевичом. Сей протест, оснований на ширших гуманних підставах, появив ся в ту саме пору, коли очарування твором д. Сенкевича було в повнім розгарі й коли приходило ся плисти проти поривистої течії майже цілої польської суспільности. Ми надіємо ся, що дальший інтелектуальний розвиток польської суспільности або зовсім задержить ся або піде по дорозі, вказаній тою меншістю, чого, очевидно, ми бажасмо щиро в інтересі людського поступу, який однаково дорогий кожній думаючій людині, де-б він не проявляв ся.



**Купуйте дешеві й загально-доступні видання  
Союза визволення України:**

	к. с.
<b>Т. Шевченко.</b> Кобзарь. 2-ий випуск . . . . . Бр. 1—в опр.	1'50
<b>Проф. М. Грушевський.</b> Як жив український народ. Коротка історія України. З малюнками і картою України . . .	—'50
<b>Сім Пісень.</b> Гостиниць для українських воєнків. З нотами . .	—'20
<b>Др. М. Лозинський.</b> Галичина в жлттю України . . . . .	—'60
<b>Українські коляди.</b> . . . . .	—'20
<b>М. Возняк.</b> Наша рідна мова. З 18 портретами . . . . .	—'20
<b>Проф. І. Шишманов.</b> Роля України в болгарськїм відродженнї (Види Шевченка на болг. поетів передвизвольної доби) . . .	—'20
<b>Проф. С. Томашівський.</b> Церковний бік української справи	—'30
<b>О. Кириленко.</b> Українці в Америці . . . . .	—'50
<b>Др. І. Крип'якевич.</b> Українське військо. Короткий історичний нарис. З малюнками . . . . .	—'40
<b>Др. А. Цегельський.</b> Русь-Україна і Московщина-Росія . . . .	—'80
<b>Др. Осип Назарук.</b> Слїдами Українських Сїчових Стрільців. З малюнками . . . . . Брошур. з'50, в оправі	4'50
<b>Prof. M. Hruschewskyj.</b> Die ukrainische Frage in historischer Entwicklung (Укр. справа в історичнїм розвитку) . . .	—'50
<b>G. Cleinow.</b> Das Problem der Ukraina. Українська проблема. (Про умови самостійної української держави) . . . . .	—'20
<b>H. Boczkowski.</b> Ukrajina a ukrajinská otázka. (Україна й українське питання). По чеськи. З картою України . . .	1'—
<b>V. Štoma-Dovski.</b> Ukrajina i Ukrajinci (по хорватськи) . . .	1'—
<b>О. Скоропис-Йолтуховський.</b> Значіння самостійної України для європейської рівноваги . . . . .	—'20
<b>Памяти Івана Франка.</b> Опис життя, діяльності й похорону. Зладяв М. Возняк. З малюнками . . . . .	1'—
<b>Вол. Дорошенко.</b> Українство в Росії. Найновїші часи. З чи-сленнями портретами . . . . .	1'20
<b>Памяткова книжка</b> Союза визволення України і календар на 1917 р. з 103 ілюстраціями. Цїна . . . . .	2'50
<b>Б. Закинський.</b> Що треба знати кождому Українцеві. З малюнками і картою України. Вид. 3-є . . . . .	—'30
<b>Іп. Бочковський.</b> Фінляндія та фінляндське питання . . . .	1'20
<b>Др. Е. Левіцький.</b> Листи з Німеччини . . . . .	—'80
<b>Вол. Гнатюк.</b> Національне відродження австро-угорських Українців (1772—1850 pp.) . . . . .	—'80
<b>Вол. Гнатюк,</b> Українська народна словесність. (В справі записів укр. етнографічного матеріалу) . . . . .	1'—
<b>Наша пісня.</b> Співаник. 20 найпопулярнїйших укр. пісень і гимнів з нотами . . . . .	—'50
<b>М. Богданович.</b> Білоруське відродження . . . . .	—'40
<b>На складї можна дістати також брошуру др. А. Цегельського:</b> Die großen politischen Aufgaben des Krieges im Osten und die ukrainische Frage. З картою . . . . .	1'50
<b>В. Винниченко.</b> На пристаї та нише . . . . .	—'40

Набувати можна отсі всі книжки в Адміністрації видань Союза визволення України. **Wien, VIII., Josefstädterstr. 79, II. St., T. 6.**

На жаданне висилаєть ся поштовий чек ч. 107.090.

# ВЕЛИКИЙ, ДЕШЕВИЙ І ЦІКАВИЙ КАЛЕНДАРЬ-

Памяткова книжка  
Союза визволення України  
на 1917 р.

Обіймає поверх 500 сторін друку, містить 103 ілюстрації й численні статі з області культурного, економічного й політичного життя українського народу по обох сторонах кордону та найкращі взірці поетичної творчости національних поетів.

Календарь Союзу містить між иншим найдокладніший огляд воєнних подій за два роки й ще докладніший огляд українського життя в Росії від початку українського національного відродження до останніх часів і статі про політичні змагання українського народу в часі війни.

Призначена в цілости для національного освідомлення найширших народніх мас, Памяткова книжка Союзу поза календарними відомостями ніколи не стратить на вартости та буде для кожного Українця

доброю памяткою з воєнного часу.

Ціна календаря 2 К 50 сот. в оправі 3 К 70 сот.

З пересилкою 4 К.

Австрійські жовніри-Українці й російські полонені, котрі замовлять книжку безпосередньо в Союзі у Відні, дістають календарь по зниженій ціні — за 2 кор. в оправі 3 К 20 сот. З пересилкою 3 К 50 сот.

Книгарням і трафікам дасть ся звичайний книгарський опуст.

Гроші надсилати поштовим переказом на таку адресу: **Wien, VIII., Josefstädterstraße 79, T. 6. Administration des Nachrichtenblattes des „Bundes zur Befreiung der Ukraina“.** На бажанне висилають ся чеки почт. шадниці ч. 107.090. В Німеччині замовляти „Памяткову Книжку“ по такій адресі: **Zentralstelle des Bundes zur Befreiung der Ukraina, Berlin, W. 66, Leipzigerstraße 131.**